

TURISME PER DESPOSSESIÓ: EL TREBALL COL·LECTIU DEL PATRIMONI CULTURAL COM A COMÚ DENOMINADOR URBÀ

Marc Morell

Universitat de les Illes Balears i Universitat de Barcelona

Resum

El gruix dels treballs en antropologia del turisme para atenció o bé en la mercantilització de la cultura o bé en la cerca de la seva autenticitat. Són pocs els autors que hi exploren la producció del turisme i quan ho fan hi primen les forces expansives del capitalisme, incloent-hi l'organització del treball. El que sovint hi manca, però, és l'estudi del treball que cau fora del format salarial i que s'esdevé clau en la producció dels espais que atreuen el capital en forma d'arribades turístiques i d'iniciatives immobiliàries. És per això que aquest article té per objectiu examinar el treball viu i el treball mort necessaris per a la producció del patrimoni cultural. Sostenc que la indústria turística necessita transformar en mercaderies tant els espais treballats en el passat com els valors d'ús col·lectius presents. És per això que poso èmfasi en l'absorció per part del capitalisme tant de les perifèries externes com

Abstract

Most of the literature in the anthropology of tourism either looks at the commodification of culture or focuses on its authenticity. Few are the authors that explore the production of tourism and when they do so they prime the expansive forces of capitalism, including the organisation of labour. However, what there is seldom lacking is the study of the labour that falls out of the wage format and that is key to producing the spaces that attract capital in the form of tourist arrivals and real estate initiatives. Therefore, this article aims to examine the living and dead labour that are necessary for the production of cultural heritage. I maintain that the tourist industry needs to transform into commodities both the spaces laboured in the past and the collective use values of the present. I therefore put emphasis on the absorption by capitalism of both the external and the internal peripheries.

de les internes. Després d'il·lustrar aquest argument amb varis esquetxos etnogràfics extrets de ma recerca en el Centre Històric de la Ciutat de Mallorca (Illes Balears, Espanya), arrib a la conclusió que la relació entre el treball mort i el treball viu dels que està fet el patrimoni presenta deficiències atès l'accés diferencial que la gent té al producte del seu treball col·lectiu.

Paraules clau: Antropologia del turisme, comuns, Mallorca, patrimoni cultural, treball col·lectiu, obra.

After illustrating this argument with several ethnographic sketches drawn from my research in the Historic Centre of Ciutat de Mallorca (Balearic Islands, Spain), I reach the conclusion that the relation living labour maintains with dead labour, and out of which heritage is made, is flawed given the differential access people have to the product of their collective labour.

Keywords: Anthropology of tourism, collective labour, commons, cultural heritage, Majorca, oeuvre.

Tots sabem la importància que té en la nostra economia el turisme. Tot, d'una manera o d'una altra, gira entorn d'aquesta activitat. I per això ha de ser tractada de forma diferencial. (Discurs d'investidura del President de les Illes Balears José Ramón Bauzá i Díaz del 14 de juny de 2011, Parlament de les Illes Balears 2011: 19).

Sobre estàtues vivents i maniobres de distracció

Des de fa més d'una dècada les estàtues humanes han esdevengut part del paisatge estiuec del Centre Històric de Ciutat, també coneguda com a Palma, la capital de Mallorca i del conjunt de l'arxipèlag balear. El Centre es feu monument el 1964 i cobeja igualar en estatus a la Serra de Tramuntana de l'illa, que el 2011 fou declarada Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO (Morell 2015a). En una de les places més transitades, Roberto, un uruguaià voltant els cinquanta, treballa tot el dia d'estàtua sota el sol estival. Vesteix robes feixugues i pintades per a semblar un àngel esculpit en or. Els turistes que li passen pel davant s'aturen i li deixen propines per a prendre's fotos amb ell. Si Roberto té sort guanyarà entre quinze i vint-i-cinc euros al dia, diu que prou com a per a pagar-se un sostre i el menjar.

Ser estàtua no és fàcil en aquests temps en que la ciutat ja no es considera pus teixit productiu, sinó producte. A Ciutat s'ha imposat una normativa per a la 'convivència cívica' que limita els usos de l'espai públic (Ajuntament de Palma 2013). Tant investigadors com activistes s'avenen a qualificar de 'nou ciutadanisme' (cf. Alain 2001;

Delgado 2013) aquestes mostres de domesticació política que esbandeixen pràctiques tan diverses com ara demanar almoïna, oferir serveis sexuals, beure alcohol, però també discrepar i protestar, jugar, i pintar grafitis, tocar música o, fins i tot estar-se ben quiet, com una estàtua. Darrera aquest panorama hi ha una realitat política i econòmica de molt més abast.

Segons l'Organització Mundial del Turisme aquesta és l'activitat econòmica que creix més ràpidament arreu del planeta. Prenguem com exemple l'any 2009. Aleshores hi hagué 875 milions d'arribades turístiques internacionals a tot el món (UNWTO 2011: 8), de les quals deu milions visitaren les Balears, amb els seus 5000 km² i un milió i escaix d'habitants (Botín Torres et al. 2011). El mateix 2009, devers un 91% de la població balear estigué oficialment ocupada en el sectors dels serveis i la construcció (Sansó Rosselló 2011: 172-173) i els negocis turístics en sentit estricte donaren feina a quasi un 12% de la força de treball durant tot l'any (Agència de Turisme de les Illes Balears 2012: 129). El turisme dicta la política governamental (Amer Fernández 2006), alhora que urgeix la societat a treballar a tota hora.

Fixem-nos sinó en la campanya endegada el 2004 per l'Institut Balear del Turisme: "El turista un amic. Fes que torni". Aital imatge reproduïx la descripció que l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, un aristòcrata i viatger pioner a Mallorca, escrigué a mitjans del segle denou:

Tot foraster, encara que sigui un perfecte desconegut, representa per a[ls mallorquins] un convidat ben rebut al que no es cansaran de complimentar amb atencions. Així, fan l'indicible per afalagar-lo, i es diria que és una qüestió d'honor obsequiar-li i mostrar-li les belleses de la illa o de la ciutat de residència (de Àustria 1985: 177).¹

Aleshores els amfitrions no feien part del paisatge però molts anys després hi trobam gent dreta salpebrant l'espai públic. Tot i que hom podria pensar que Roberto sols és un captaire disfressat, mantenc que les estàtues vivents tenen molt en comú amb aquells papús del riu Sepik que filmà O'Rourke (1988), on el paisatge incloïa talles, cossos i estils de vida locals exhibint-se davant la ullada de turistes desitjosos de trobar una autenticitat que es fonia així com se li posava preu.² Tanmateix, a diferència de molta de la literatura de l'antropologia del turisme, no pretenc oferir un exemple més de la

1. Tota traducció al català és meua. En tot moment empr el català estàndard en la seva modalitat balear. Això implica l'ús de terminacions verbals pròpies i de cert vocabulari illenc.

2. En la seva cerca per la mercantilització col·lectiva del "moment extàtic" que aplega la gent del Sepik i els turistes, O'Rourke evita qualsevol afirmació política explícita (Lutkehaus i O'Rourke 1989: 428).

modernització monetitzada, ni d'assenyalar com l'alienació del negoci del lleure porta a la mercantilització cultural.

De ser així, l'exemple de l'estàtua vivent per si sola seria massa confusa atès que realment no il·lustra res pel que fa a l'autenticitat. Ara bé, pel fet d'estar dret sobre un escenari aprovat per la indústria turística Roberto s'adapta a les estipulacions que exigeix, ara sí, aquesta autenticitat material. Les implicacions que es desprenen per a l'estudi del patrimoni i de les relacions laborals que requereix la indústria turística són importants. Abans, però, cal repassar el que s'ha escrit en el que s'ha vengut a conèixer com a antropologia del turisme on l'aspecte del treball col·lectiu en el turisme és pràcticament absent davant de l'enfocament en l'alienació del turista o l'aculturació de l'amfitrió (pe. Smith 1992 i Boissevain 2011).

L'autenticitat també hi és omnipresent, ja sigui en termes del caràcter sacre del viatge i del ritus de pas que representa (Graburn 1992); ja sigui ben amagat per la semiòtica del turisme bastida pel capital, on s'hi troben les regions 'reals' del darrere (MacCannell 2003: 121-144). Certament, l'autenticitat ens permet treballar 'la semiologia', 'l'economia política', i 'el canvi social i cultural' (Selwyn 1998: 1); emperò, aquest èmfasi de l'antropologia del turisme presenta limitacions atès que, baldament s'hi observa la mercantilització, amb prou feines es considera el caràcter global del turisme (Neveling i Wergin 2009). Enfocaments més recents mantenen aquest monocultiu disciplinar en que s'ha convertida l'autenticitat.

Mentre Picard (2011) examina l'economia del turisme des del pla d'acció modernitzador que conté, i Di Giovine (2009) aprofundeix en la sacralitat de l'autenticitat a partir de l'estudi de l'estructura política que garanteix l'estratègia global de la UNESCO; Chio (2014) copsa el treball que conté la relació convidat-amfitrió tot invocant la construcció de l'autenticitat com a mitjà per a estendre la frontera turística. El turisme obre l'obsolescència a nous mercats en la forma de paisatges recurrent a la cultura a cop de bitllets (Greenwood 1992). Més enllà d'aquest raonament de la mercantilització, alguns autors assenyalen la importància de la construcció de l'autenticitat com una manera de crear significats a partir del turisme (Shepherd 2002), quan no de la producció de l'autenticitat tal qual (Bruner 2005).

Com suggereix Bruner, llevat que abandonem tota fantasia i només ens centrem en la teatralitat de les 'produccions turístiques autèntiques', l'autenticitat –on es troba o què és o no és– no és res més que una maniobra de distracció (ib.: 5).³ Aquestes explicacions

3. Cal prendre amb pinces l'ús que Bruner fa del terme 'producció'. És més una al·lusió ritual a les seves arrels teatrals (pe. Turner i Bruner 1986), que no pas una concessió a una antropologia social que privilegiï les relacions de producció que permeten la teatralitat.

‘discursives’ repeteixen l’esquema basat en la teatralitat. Prenguem Salazar (2010), qui es fixa en els aspectes mòbils del turisme. Entén que el discurs és un fet en tant que les vendes turístiques precedeixen el consum turístic (ib.: 47-77). Ara bé, aquestes vendes mai estan fetes en el buit. Tant la teatralitat com el discurs tenen molt a veure amb els girs postestructural, postmodern, cultural i fins i tot crític d’uns estudis turístics que molts autors acusen d’ignorar la dimensió de classe que conté la relació capital–treball (McGuckin 2005 i Bianchi 2009).

Aquest article s’adreça al treball col·lectiu del turisme tot explorant la (re)producció que es troba al marge dels arranjaments capitalistes a l’ús. Les següents seccions introdueixen un marc analític i un cas empíric amb el que copsar la ‘producció del turisme’ des del cas del patrimoni. Mentre que la primera prima la ‘producció’ com a “intervenció activa amb la natura i la ‘reproducció’ concomitant dels lligams socials” (Wolf 1987: 97), la segona afirma, tot prenent com a base ma recerca a Mallorca, que el turisme és una “activitat predominantment organitzada sota criteris capitalistes” (Britton 1991: 475). Al cap i a la fi, no és el treball d’en Roberto que atreu turistes al Centre en primera instància, sinó l’escenari on es troba que, curiosament, també és producte d’un treball.

(Mani)obres infreqüents

Segons Wolf (1987: 97-130), en el mode de producció capitalista s’hi troben traces actives de modes de producció ‘previs’. Pel que fa al turisme, hi desenvolup aquesta afirmació i hi identific com altres formes d’extracció de plusvàlua coexisteixen juntament amb la que prové de l’explotació salarial. És més, el capital s’hi deu en aquestes altres formes extractives. Determinar què és explotació capitalista del treball i què és una extracció de plusvàlua no capitalista és, en darrera instància, una qüestió que pertany als àmbits de l’anàlisi social i de la història. A tot això s’hi afegeix el fet que el lloc de treball no conté totes les castes de treball.

Tant el “treball immaterial” (Hardt i Negri 2003: 9-29) com “el treball interpretatiu” i el “treball imaginatiu” (Graeber 2012), i el “treball col·lectiu” (Harvey 2013: 107-136), assenyalen un trencament amb la visió que redueix el treball a les ‘zones de producció immediata’. Fins i tot “la comunalització es basa en un procés de treball [en el que hom] adquireix drets comunals gràcies al seu treball” (Linebaugh 2013: 62). El treball, doncs, determina el fruit del capital (Tronti 2001).⁴ És en aquesta línia que explor tant el treball

4. Vegi’s Negri (2005: 35) per a un tractament de la ‘fàbrica social’ com a “subsumció real del treball”. Cleaver

viu com el treball mort (Marx 2001: 3-53) que s'hi dóna en la producció del patrimoni.⁵

El patrimoni no només requereix d'un treball mort, és a dir, d'un capital constant com són les matèries primeres, les eines, la infraestructura i la maquinària (per exemple l'objecte patrimonialitzable); sinó que també necessita d'un treball viu (d'un capital variable) que ofereixi usos, que garanteixi significat al patrimoni, i que el doti d'un marc legal. Així doncs, la finalitat d'aquest article és precisament la d'examinar tant el treball viu com el treball mort que intervenen en la producció del patrimoni que acaba mercantilitzant el turisme. Pel que fa al treball mort, em fix en el concepte 'obra' que maneja Lefebvre (vegi's 1978a, 1973 i 2013), i que formulà d'una manera força consistent a un volum dedicat a la idea de la representació:

Diguem de tot d'una que el terme 'obra' es prendrà en tota la seva amplitud. Es tractarà de les obres d'art? Sí, però [t]ambé es tractarà d'obres més vastes: la ciutat, allò urbà i allò monumental. ¿No es pot considerar també la sociabilitat i la individualitat, allò quotidià i allò insòlit, i les institucions, el llenguatge i fins i tot la natura formada per la pràctica, com a obres? (Lefebvre 1983: 27).

Tot i estar lligades a l'obra d'art i a la creació de la natura –el gaudi natural enfront del treball productiu (Lefebvre 1973: 20), aquestes obres de Lefebvre no són les 'obres d'art' de Benjamin (2005). Lefebvre porta les seves obres en una altra direcció. Mentre que Benjamin desafia la reproduïbilitat capitalista de l'obra d'art, singular, i la mena cap al consum democràtic via la seva conversió en una mercaderia produïda en massa – una noció que possiblement tendria molt a veure amb la desaparició de l'autenticitat i l'emergència de la representació; per a Lefebvre les obres són expressions úniques que resulten d'intenses cooperacions col·lectives no capitalistes (Lefebvre 1973: 166-167; 1978b: 96; 1983: 28).

A diferència dels productes, per a Lefebvre les obres són irremplaçables, úniques, i no entren en la reproducció automàtica de les relacions socials que Benjamin albirà, com sí fan els productes, que de fet existeixen per a consumir en massa (Lefebvre 1973: 42-44).

(2000), també la treballa des de la reproducció ampliada del capital.

5. Prenc la distinció entre 'treball mort' i 'treball viu' de Marx. Per 'treball mort' s'entén tot allò que entra en el procés productiu i que de per si ja ha sigut sotmès a un treball (matèries primeres, maquinària, instruments, l'espai construït, etc.), i per treball viu la força de treball emprada en qualsevol procés productiu. Si bé la majoria de les referències al 'treball viu' i al 'treball mort', que Marx sovint qualifica de 'treball inanimat' o de 'treball pretèrit', apareixen en el primer llibre del Capital (Marx, 1975a/1975b/1975c: 220-222, 234-236, 258, 279-280, 376-377, 753 i 759), és en el tercer volum on equipara el 'treball inanimat' al 'capital constant' (Marx, 1976: 213-214).

La relació que productes i obres mantenen amb l'espai que ocupen tampoc és la mateixa:

Si en realitat es tracta de mantenir la distinció entre obra i producte, hem d'advertir que aquesta distinció només té un abast relatiu. Potser es descobriria entre aquests dos termes una relació més subtil que la consistent en una identitat o en una oposició. Tota obra ocupa un espai, l'engendra, l'elabora. Tot producte ocupa així mateix un espai i hi circula. Quina és la relació entre aquestes dues modalitats d'ocupació de l'espai? (Lefebvre 2013: 133).

És aquesta relació que assenyalava com l'espai es produeix de bell nou. Ras i curt, les obres no són mercaderies, però poden esdevenir-ne, i en tant que originalment no són portadores de valors de canvi sinó de valors d'ús, plantegen una alternativa al capital. Eventualment, però, les obres sucumbeixen al capital, prenent la forma de mercaderies singulars.⁶ Els atributs més importants d'aquestes obres són els usos col·lectius a les que es destinen i que el sistema capitalista coopta sota formes turístiques. Un dels atributs més significatius de les obres és que s'usen –es treballen?– per part de grups anteriors al, o que es troben als marges del, sistema capitalista. Lefebvre reconeixia així la tesi de Rosa Luxemburg respecte a l'expansió del capital com a condició necessària per a la seva pròpia existència (Luxemburg 2003):

El capitalisme integra i inventa nous sectors per a ampliar la producció i la plusvàlua. Ha desintegrat i reintegrat ... la ciutat històrica, l'agricultura precapitalista; ha inventat el sector del lleure; s'ha estès a la producció en massa d'armament, energia, etc. (Lefebvre 1976: 322).

El capitalisme colonitza perifèries i converteix obres en mercaderies després de desintegrar el context en el que es troben. Però significa això que les obres són matèria finita, possiblement autèntica? Es poden produir perifèries de bell nou? De ser així, cal considerar, doncs, la relació que les obres i el treball viu mantenen en el si dels comuns, una relació que depèn de com es desenvolupa la propietat sota el capitalisme. La mateixa autodestrucció que el capitalisme s'infringeix crea noves perifèries constantment en el seu si. Trobam versions similars a la tesi de Lefebvre entorn de la desintegració i reintegració en 'l'acumulació per desposseïció' de Harvey, segons la qual la reproducció ampliada del capital (la mercaderia, l'explotació del treball assalariat, etc.) es connecta a activitats basades en el frau, la depredació, i el pillatge (Harvey 2004: 111-140).

6. No es tracta de confondre els valors de canvi amb els d'ús, quelcom que Desai (2011) titlla de proudhonisme dels nous comunistes dels comuns. Desai manté que qualsevol projecte que té com objectiu la producció de valor (el valor de canvi) implica necessàriament l'expansió de valors d'ús.

Els treballs de Lefebvre i Harvey sobre els vincles entre la reproducció ampliada del capital i l'acumulació per desposseïció connecta amb el treball d'altres autors, entre ells Eric Wolf. Des d'una antropologia social compromesa amb copsar l'expansió del capitalisme i la seva relació amb els llocs que atreu cap a si, Wolf assenyalà cap a la tesi de la diferenciació per a explicar que les crisis sistèmiques es resolen mitjançant noves onades d'extracció de plusvàlues (Wolf 1987: 359-376). Ara bé, tots aquests relats tendeixen a privilegiar el capital tot negligint l'autonomia del treball, reduint-lo a fer-hi de mer peó.

L'èmfasi en el treball cooptat pel capital ans que no en la seva forma servil, es troba en la profusa i recent producció acadèmica entorn dels comuns. Segons Nonini (2006) els comuns són “col·leccions i conjunts de recursos que els éssers humans mantenen en comú o en custòdia, en nom seu, d'altres éssers humans, i de generacions d'éssers humans futures, i que són essencials a la seva reproducció social, cultural i biològica” (ib.: 164). Les obres i els comuns divergeixen en que el contingut de les obres té més a veure amb el treball mort, en tant que ja no es troben en la fase productiva sinó que són béns que serveixen per a produir, i que el contingut dels comuns fa referència explícita a les tasques realitzades pel treball viu.

A més, a diferència de les obres, l'apreciació que Nonini fa dels comuns reconeix el treball humà actiu, aquí emprat com a protecció de la mercantilització (ib.: 168). Aquest treball dels comuns privilegia la lluita per protegir-los de la mercantilització. Aital relació entre la protecció i la mercantilització esdevé summament dialèctica. De manera similar, de Angelis (2007: 137) subratlla una altra volta el caràcter *ex novo* de l'acumulació per desposseïció, en el que el capital identifica nous àmbits de vida afins a les seves prioritats alhora que reintegra espais socials previament reclamats a la producció de mercaderies del capital (ib.: 137-9).

De Angelis es referirà a aquest procés mitjançant l'expressió “la cooptació dels comuns pel capital” (2013: 610-612). La interdependència dels tipus ideals que mantenen ambdós pols no deixa lloc de cap mena per a la determinació d'un sobre l'altre:

Els béns comuns no són ... quelcom que existí ... i que es perdé, sinó quelcom que se segueix produint contínuament, com els béns comuns urbans. El problema és que també segueixen essent contínuament expropiats pel capital en la seva forma mercantilitzada i monetitzada, encara que segueixin essent produïts contínuament pel treball col·lectiu (Harvey 2013: 122).

De Angelis suggereix que l'existència dels comuns “no és la d'oferir alternatives al capital, sinó la de crear nodes concrets dins del capital ... mentre que alhora es prova

d'adreçar d'alguna manera els problemes de la reproducció" (de Angelis 2013: 612).⁷ Pel que fa al turisme, i al patrimoni, obres previament comunalitzades, treball mort, esdevenen 'nodes específics del capital', mentre que el treball col·lectiu de la comunalització engendra treball viu. Així, el treball mort i el treball viu en l'organització social del patrimoni esdevenen cabdals atès que la relació que mantenen amb el capital és a la base de la creació de valor.

La següent secció il·lustra el treball que expira i inspira el Centre de Ciutat. Tot i que el procés no acaba essent igual de nítid que en la teoria, en línies generals sí es mostra com les obres i l'espai que ocupen poden esdevenir productes, és a dir, mercaderies actualitzades per al negoci del lleure així com per a les activitats immobiliàries que, fet i fet, són els pilars principals de la indústria turística global, una que apareix enormement localitzada.

Un itinerari entorn de la proesa del treball urbà, forçat

El 2012, a punt de finalitzar el meu treball de camp en Es Barri,⁸ vora on treballa Roberto; Gabi, propietària d'un bar que serveix principalment a gent local, m'aconsellà que no me n'anàs encara. Hi insistí: "és que la història del barri encara no ha acabada!". Tenia raó. Després de deu anys de demanar infructuosament a l'Ajuntament que alliberàs de cotxes la plaça per a poder posar una terrassa, fou testimoni de com el nou hotel suec de l'altra costat havia aconseguit lliurar-se'n dels cotxes i així obrir pas a la seva selecta clientela. Gabi estava furiosa. Es Barri, com la resta del Centre, ja no era pas per a la seva gent. Ella, que havia arribada d'un origen humil de la península a mitjans dels setanta per a treballar amb la seva tia, que havia sobreviscut el Xino del tràfic de droga i de la prostitució, que havia aconseguit invertir en un bar del que construï esperança, no tenia permès albirar un futur millor.

El desembre del 2014 l'Ajuntament anuncià de manera unànime la candidatura de Ciutat per a ser declarada Patrimoni de la Humanitat sota l'eslogan 'Palma, un paisatge cultural vora la mar'. Fins i tot la premsa insular escrita en anglès recollí que el Regidor de Cultura suggerí que: "seria un reconeixement important per a la capital i un

7. Les pràctiques de conservació en general, des del patrimoni fins als paisatges i la mateixa natura, han acabat esdevenint també un mitjà cap a l'acumulació (cf. Smith 2007; Kelly 2011; Macip i Zamora Valencia 2012; Büscher i Fletcher 2014).

8. També conegut pel nom de Sa Gerreria, Es Barri es troba als marges orientals del Centre de Ciutat i els darrers vint anys ha estat subjecte a una gentrificació integral (Morell 2015b).

de necessari considerant com l'autoritat local vol transformar Palma i establir-la com a una de les destinacions de cap de setmana més populars de Europa" (Majorca Daily Bulletin 2014). La idea era la d'eleva el llistó del 1964, quan el Centre aconseguí ser patrimoni nacional per tal de "salvaguardar els barris antics i els edificis artístics a fi d'evitar la construcció d'edificis moderns que desnaturalitzen el concepte monumental de la ciutat" (Boletín Oficial del Estado 1964: 8555).

És aquí que ens trobam amb qüestions relatives al treball, les obres, els comuns, i el capitalisme. Durant segles, els edificis artístics inclosos en la declaració de 1964 havien sigut, principalment, llocs del poder polític, religiós i econòmic. Per contra, només alguns dels barris antics que podien esdevenir patrimoni de la UNESCO el 2014 havien allotjat mercaders i aristòcrates. Durant llargs períodes de temps aquests foren els barris de moltes de les llars de les classes populars modestes, incloent-hi el lumpenproletariat urbà. En les seves memòries de la segona meitat del segle XX, l'enginyer Ferrà Bartomeu escrigué:

[La pobrea l]a formaven totes les famílies proletàries que, per manca de recursos, se feien la vida en la indigència, incloent-hi els treballadors afortunats, els de poques manyes, els vagos d'ofici, i els qui, per causa de malalties o revessos de fortuna, eren venguts a menos i se deien pobres vergonyants i de solemnitat. Uns i altres malevetjaven arredossar-se dins les cel·les més o manco ruinoses, sub-arrendant-les als especuladors d'aquells locals (sobrances de magatzems i estables) ... El darrer terç de segle, ja la *pobrea* jove havia entrat d'auxiliar en totes les indústries mogudes pel vapor, i en els seus tallers de tota casta que invadien i transformaven la nostra ciutat (abans tranquila i endormiscada) amb una petita Babilònia (Ferrà Perelló 1996: 123-125).

Aquesta 'pobrea' transformà la ciutat no només a través del seu treball assalariat, sinó també a través del treball invertit en establir i mantenir la comunitat, el seu 'treball urbà' (Morell 2013). Ara bé, el marc de la declaració de 1964 impossibilità concebre el conjunt de la ciutat com si d'un monument homogeni es tractàs. Bona part dels edificis dels barris antics mai podrien ser considerats patrimoni atès que fins aleshores ningú reclamà els valors que s'hi estojaven en ells per no trobar-los prou dignes. Així, els edificis que rebien les atencions per dur incorporats un valors preuats pels entesos sí gaudirien d'una protecció total; mentre que els barris antics farien de zona de transició, tot enmarcant aquest edificis artístics.

De fet, l'urbanista format al MIT que inspirà la declaració del 1964, Gabriel Alomar Esteve, dugué a terme la demolició de grans porcions del Centre després de la Guerra Civil per a, com afirmava ell mateix, crear llocs de feina: "L'objectiu de l'Ajuntament

era dur a terme una obra de sanejament interior de la ciutat amb la finalitat principal de donar feina als soldats llicenciats que es trobaven desocupats. La vida a la ciutat estava molt difícil” (Alomar Esteve 1986: 19). Però la ciutat que aquests soldats llicenciats demolien i reconstruïen de bell nou no era per a ells atès que Alomar l’havia dissenyada pensant en una altra classe social: “El cas de Palma és el del senyor que ha rebut en herència dels seus avantpassats un palau ruïnós i antiquat però ple de bel·leses rànies i de memòries familiars” (Alomar Esteve 2000: 8).

A més, la reforma fou massa ambiciosa. Tot i que algunes àrees foren completament arrassades i reconstruïdes, fent lloc per a la Ciutat més senyora del present, el conjunt del projecte mai es realitzà i molts barris populars quedaren fora de planificació. Interpretacions posteriors sostenen que la declaració del 1964 només es pot entendre en termes de l’augment profitós del valor de l’entorn construït que havia romàs sense tocar:

[O]cultant sota aqueixa declaració la possibilitat de realitzar reformes urbanístiques i projectes arquitectònics planificats des del 1943 ... [E]n 1964 el decret de protecció del casc antic de Palma mantengué part de les reformes, deixant les zones que hi cobrien fora de protecció. Enfront d’aïtal circumstància seguia sent més rendible invertir en les zones de reforma que en la resta del centre històric (Riera i Frau 1994: 93-94).

Així s’assentaren les bases del ‘vaivé geogràfic del capital’ que se succeiria després. El capital es mou on la taxa de benefici és més alta deixant àrees sense desenvolupar que, eventualment acaben en runa, tot esdevenint zones d’oportunitats altament profitoses (Smith 1990: 149). La inserció primerenca de Mallorca en la indústria turística global, especialment des dels 1950s, portà als promotors a àrees més atractives, principalment les costes insulars (Murray 2012). A això li seguí l’èxode dels centres urbans de la població treballadora més jove que cercava millorar les seves condicions de vida. Aquest moviment abocà els barris ‘desprotegits’ a una espiral de degradació que eventualment només podria ser ocupat per elements pobres i marginals. Aquells eren els dies que Gabi arribà per a treballar per a la seva tia. Eren els dies del Barri Xino. El gènere literari d’inframón que il·lustrà aquesta fase del Barri durà anys:

[El senyor Martorell r]arament visita els carrers per on corre el cavall i, de fer-ho, mai no ho fa sol. Meuques velles li surten al pas i les convida a cafè amb llet o a dos dits d’allò que vulguin amb un imperceptible gest de la mà dreta adreçat al cambrer. Temps enrera va follar-se-les tant com va voler. ... L’altra gent el defuig i el fita de biaix, si li deuen la mota o els rèdits de qualque préstec (Capellà 1998: 13).

Aquest era el context en el que es trobava Es Barri fins a mitjans dels 1980s, quan es dissenyà un primer pla de reforma per a tota la ciutat (Ajuntament de Palma 1985). Un dels seus objectius era el de 'salvar' Es Barri de la decadència. Tanmateix, una intervenció d'aquesta magnitud rebé la contundent resposta de la societat civil organitzada. ARCA (Associació per a la Revitalització dels Centres Antics) es creà el 1987 per a prendre aquesta funció i ho feu tot conscienciant la població dels valors patrimonials de l'entorn construït alhora que recomanant a les autoritats quines obres havien d'esdevenir patrimoni. Mentrestant, juntament amb l'aportació de fons de la UE a través del Programa URBAN, es dissenyà un pla especial per Es Barri que recollia les reivindicacions veïnals però que alhora contemplava una sèrie d'intervencions que sovint es qualificaren de dràstiques.

Gràcies a la pressió d'ARCA, la recentment fundada associació de veïnats (Canamunt – Ciutat Antiga), i el grup ecologista més important de l'arxipèlag (GOB), es dedicaren a conscienciar sobre la necessitat de conservar el patrimoni industrial i el manteniment de la població marginalitzada (Morell 2010). El llenguatge que s'hi feu servir en aquella ocasió en particular invocà la memòria tant del treball mort com del treball viu de la ciutat:

Si parau atenció en aquests noms, tots ells comparteixen una profunda ressonància palmesana, us n'entemereu que són noms que ens recorden de l'home treballador, que ens recorden les mans de la persona, un ésser que es guanya la vida oferint un esforç incansable a la comunitat. En aquest sentit, tota aquesta antiga Palma és un museu de si mateixa, però anau amb compte, aquest és un museu viu, un museu d'aquells que un cop el construïren, el visqueren, el treballaren i el suaren (pregó inaugural de les festes celebrades amb motiu de la campanya 'Rehabilitar no és destruir' del 1991, a càrrec de Joan Bonet, arxius de l'Associació de Veïnats de Canamunt-Ciutat Antiga).

És important subratllar el caràcter fugisser que tota obra té. Per molt que ens hi entestem, les obres no són eternes. La preocupació de Lefebvre pel 'dret a la ciutat' (Lefebvre 1978a), on hi formulà les seves primeres reflexions entorn de 'la ciutat com a obra', el portà a qualificar els habitants de la ciutat com aquells que l'havien 'treballada', hi podem inferir, en una obra en construcció a la que s'hi tenia dret per això mateix: per haver-la treballada. Tanmateix, en formulacions posteriors sobre l'espai abstracte, és cert que Lefebvre també sostingué que aquests mateixos habitants hi podien perdre el control d'aquesta obra en cas que el capital fos prou hàbil com a per a subsumir la creació del seu treball comú a la seva pròpia dinàmica (Lefebvre 2013: 271-327).

Això mateix succeí quan fins i tot el responsable socialdemòcrata d'urbanisme que

hi havia a l'oposició adduï que calia atreure nouvinguts: "... és un pas positiu. La idea és bona per actuar a una zona que és la més degradada i intentat revitalitzar-la ... El que passa és que s'ha de ... definir quin tipus de gent volem per omplir el forat d'aquests que parteixen ..." (Carles Bona, responsable municipal d'urbanisme del PSIB-PSOE, a Oliver 1997: 27). I així fou. El veïnats de tota la vida foren desnonats i n'arribaren de nouvinguts (Morell 2015b). Alguns com na Gabi aconseguiren quedar-s'hi, però... fins a quan?

L'obertura del que s'han vingut a nomenar 'hotels boutique' ens revela el darrer crit en la relació dels factors de producció que prenen part en la creació de nous valors en l'economia turística de Ciutat (el capital constant del treball mort i el capital variable del treball viu). Resumint, el producte de les lluites comunes per preservar les obres dels 1980s, com ara les que liderà ARCA, han sigut segrestades, tot prenent nous significats en el procés. Prenguem com exemple el següent article de premsa on es lloa la conversió d'un palau en runa en un hotel sota el títol "Dormir com els nobles de Palma":

L'auge dels hotels boutique té un efecte positiu en el patrimoni arquitectònic de la ciutat i 'en tot l'entorn, perquè es revaloritza', afirma ... l'Associació Hotelera de Palma. Es confirma des del punt de vista de l'hoste, com a per exemple l'excònsul d'Alemanya a l'illa ... Mentre esperà l'arribada del cònsul que l'havia de rellevar, alquilà un aparthotel ... el 2013, quan obrí les seves portes, i quedà astorat amb la transformació del barri de Sa Gerreria. 'Quan vivia a l'illa entre el 1994 i el 1998, ningú s'atrevia a passetjar de nit per aquest racó de Palma, perquè els ionquis i les prostitutes dominaven el carrer. A dia d'avui s'ha convertit en una zona molt polida i un se sent més segur', afirma (Wilms 2015: 15).

Mentre que per una banda s'hi posa èmfasi en el lligam entre el patrimoni i el creixent valor de la propietat, per l'altra també es dóna suport a la idea de la 'millora' i s'assenyala qui en surt beneficiat. A més, es confirma que l'escenari que trepitja Roberto, i que és el lloc amb el que es guanya la vida Gabi, té una història, una molt vinculada a l'acumulació del capital en el medi urbà, i que s'alimenta dels esforços (passats i presents) d'aquells que hi visqueren i que hi viuen.

Conclusió: del turisme i les altres formes de treball

El turisme és un sector complex fet de transport, allotjament, restauració, atraccions de tota mena i d'altres ofertes. Tots aquests components requereixen del seu "procés

de treball turístic”, és a dir, orientació laboral, comunitats ocupacionals, flexibilitat, temporalitat, i segmentació (Shaw i Williams 2004: 65-82). Tanmateix, el turisme també ha de mester que la societat hi treballi com un tot i és per això que exhorta a la participació de la societat en la creació de valor. No ens sorprén, doncs, que el President balear mantingués un punt de vista quasi maussia pel que fa a al fet social total que li atorgava al seu dicurs de presa de possessió (veure la cita a l’inici de l’article).

Les declaracions patrimonials són un bon exemple de com el turisme modela l’espai. Ara bé, per analitzar aquest procés ens cal saber què entenem per treball. L’estudi de la producció d’escenaris per al sector turístic no sols ofereix un relat sobre els mitjans usats per a transformar-los, sino que també identifica les formes concretes de treball que requereix la seva creació, cosa que apunta a la idea de que “[a]l cap i a la fi, en turisme, el lleure d’una persona és el treball d’una altra” (Chio 2014: xvii). En el mateix discurs de presa de possessió, el President il·lustraria aquest punt de vista per al cas de la ruralia de l’arxipèlag:

Des de fa temps es diu del sector primari que és fonamental perquè la nostra principal indústria, el turisme, tenguí en el paisatge illenc una font d’imatges que portin als nostres visitants a percebre la diversitat dels entorns de les Illes Balears, reflectits en les seves collites, en un paisatge modificat per l’home en gairebé tot el territori ... (Parlament de les Illes Balears 2011: 21).

El desllorigament d’aquestes imatges de les obres que fan el territori ignoren el fet que aquest mateix territori és eminentment immobiliari i turístic, i que ha estat construït com a tal des de fa més d’un segle (Rullan Salamanca 2002). Això és especialment pertinent pel que fa al cas de les obres del Centre, aquelles que el fan valuós. Mentre que per una banda, les obres acaben cobrant nous valors d’ús gràcies al treball col·lectiu dels diferents grups; per l’altra, la conversió de les obres en patrimoni sovint significa que aquests nous valors d’ús assoleixin la composició total del valor de canvi. El patrimoni no és un producte *per se*, sinó el trampolí comú cap a la mercaderia final, en aquest cas la ciutat mesurada pel metre quadrat que es promou per mitjà d’imatges turístiques. Amb tot, el treball del que està fet el patrimoni ofereix noves perspectives per a superar el que entenc que és un dilema.

El patrimoni cultural es troba atrapat entre la política identitària universal que propugna la UNESCO (Meskell 2013) i la seva comercialització a partir de la combinació del seu acaparament i de la seva circulació (Franquesa 2013). Aquí es troben ben presents les lògiques estatals i mercantils del patrimoni que, no ens enganyem, no

ofereixen cap mena d'alternativa transformadora. Ara bé, hi ha una omisió important en aquest panorama força restringit a l'Estat i al mercat, si bé nogensmenys realista: per a qui conservar? I fent servir a qui en el procés? Quina és la relació de producció sota l'empar de la mediació estatal que possibilita una explotació d'un treball no assalariat en la producció del patrimoni?

A mode de conclusió, contra gran part de la literatura a l'ús, he provat de donar cabuda a una antropologia del turisme tunejada entorn d'una concepció materialista de la història, poblada d'interessos, i que dóna fe de com el capitalisme absorbeix les perifèries externes i en crea d'internes per al mateix propòsit. Sostenc que la indústria turística global no tan sols depèn de la transformació en mercaderies dels espais treballats de fa temps i usats en el present per accions col·lectives, sinó que també hi va al darrera de la reproducció de les relacions socials que fan possible aital conversió. Al cap i a la fi, són aquestes relacions socials que es troben a la base de la creació del valor que conté el patrimoni i que cobeja el sector turístic. Tanmateix, la relació entre el treball mort i el treball viu del patrimoni presenta deficiències substancials pel que fa a l'accés diferencial que té la gent al resultat del seu propi treball col·lectiu.

Agraïments

Agraesc a Saida Palou i a Fabiola Mancinelli l'oportunitat que m'han brindat per a poder publicar als *Quaderns* de l'ICA. Donc les gràcies a Natalia Buier, Jose Mansilla i els revisors anònims per les seves més que pertinents observacions i a Patrick Neveling i Luisa Steur el seu treball editorial en una versió anterior pendent de publicar a *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology*. Finalment, dedic aquest text als meus fills Júlia, Grazzja i Illiam, als comuns que viuran i a les obres que bastiran.

Bibliografia

- AGÈNCIA DE TURISME DE LES ILLES BALEARS (2012) *El turisme a les Illes Balears. Anuari 2011*, Palma: Agència de Turisme de les Illes Balears.
- AJUNTAMENT DE PALMA (1985) *Pla General d'Ordenació Urbana*, Palma: Ajuntament de Palma.

- AJUNTAMENT DE PALMA (2013) “Ordenanza para fomentar y garantizar la convivencia cívica en Palma.” http://www.palmademallorca.es/portal/palma/recursosweb/documentos/1/0_7394_1.pdf, accedit 1 de març, 2014.
- ALOMAR ESTEVE, G. (2000 [1950]) *La reforma de Palma. Hacia la renovación de una ciudad a través de un proceso de evolución creativa*, Palma: Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears.
- ALOMAR ESTEVE, G. (1986) *Memorias de un urbanista 1939-1979*, Palma: Miquel Font Editor.
- AMER FERNÁNDEZ, J.A. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*, Palma: Edicions Documenta Balear.
- DE AUSTRIA, L.S. (1985 [1871]) *Las Baleares por la palabra y el grabado. Mallorca (parte general). Tercer Libro. Tomo IV*, Palma: Caja de Baleares - Sa Nostra.
- BENJAMIN, W. (2005 [1983]) *Libro de los pasajes*, Madrid: Akal.
- BIANCHI, R.V. (2009) “The ‘Critical Turn’ in Tourism Studies: A Radical Critique”, *Tourism Geographies* 11 (4), pp. 484-504.
- BOISSEVAIN, J. (ed.) (2011 [1996]) *Lidiar con turistas: Reacciones europeas al turismo en masa*, Barcelona: Bellaterra.
- BOLETÍN OFICIAL DEL ESTADO (1964) “Decreto 1842/1964, de 11 de junio, por el que se declara conjunto histórico-artístico el casco antiguo de la ciudad de Palma de Mallorca (Baleares)”, *Boletín Oficial del Estado* 158, 2 de juliol, Madrid.
- BOTÍN TORRES, V. et al. (2011) *El turisme a les Illes Balears. Anuari 2010*, Palma: Observatori del Treball i Turisme de les Illes Balears.
- BRITTON, S.G. (1991) “Tourism, Capital, and Place: Towards a Critical Geography of Tourism”, *Environment and Planning D* 9 (4), pp. 451-478.
- BRUNER, E.M. (2005) *Culture on Tour: Ethnographies of Travel*, Xicago: Chicago University Press.
- BÜSCHER, B. i R. FLETCHER (2015) “Accumulation by Conservation”. *New Political Economy* 20 (2), pp. 273-298.
- C, A. (2001 [2001]) “El impase ciudadanista. Una contribución a la crítica del ciudadanismo”. *Folleto Etcétera* 23, 20 pp, <http://sindominio.net/etcetera/PUBLICACIONES/minimas/minimas.html>, accedit 27 de setembre, 2015.
- CAPELLÀ, L. (1998) *Guitarres de dol*, Binissalem: Di7.
- CHIO, J. (2014) *A Landscape of Travel. The Work of Tourism in Rural Ethnic China*, Seattle: University of Washington Press.
- CLEAVER, H. (2000/1979) *Reading Capital politically*, Leeds: Antithesis.

- DE ANGELIS, M. (2013) "Does Capital Need a Common Fix?", *ephemera* 13 (3), pp. 603-615.
- DELGADO, M. (2013) "Artivismo y postpolítica. Sobre la estetización de las luchas sociales en contextos urbanos", *Quaderns-e Revista de l'Institut Català d'Antropologia* 18 (2), pp. 68-80.
- DESAI, R. (2011) "The New Communists of the commons: Twenty-first-century Proudhonists". *International Critical Thought* 1 (2), pp. 204-223.
- DI GIOVINE, M.A. (2009) *The Heritage-Scape: UNESCO, World Heritage and Tourism*, Lanham: Lexington Books.
- FERRÀ PERELLÓ, B. ([1918] 1996) *Ciutat ha seixanta anys. 1850 - 1900*, Palma: Miquel Font Editor.
- FRANQUESA, J. (2013) "On Keeping and Selling: The Political Economy of Heritage Making in Contemporary Spain", *Current Anthropology* 54 (3), pp. 346-369.
- GRABURN, N. (1992 [1977 /1989]) "Turismo: El viaje sagrado", in V.L. Smith (ed.) *Anfitriones e invitados. Antropología del turismo*, Madrid: Ediciones Endymion, pp. 45-68.
- GRAEBER, D. (2012) "Dead Zones of the Imagination. On Violence, Bureaucracy, and Interpretive Labor", *Hau. Journal of Ethnographic Theory* 2 (2), pp. 105-128.
- GREENWOOD, D.J. (1992 [1977 /1989]) "La cultura al peso: Perspectiva antropológica del turismo en tanto en tanto proceso de mercantilización", in V.L. Smith (ed.) *Anfitriones e invitados. Antropología del turismo*, Madrid: Ediciones Endymion pp. 257-279.
- HARDT, M. i A. NEGRI (2003 [1994]) *El trabajo de Dionisos. Una crítica de la forma-estado*, Madrid: Akal.
- HARVEY, D. (2004 [2003]) *El nuevo imperialismo*, Madrid: Akal.
- HARVEY, D. (2013 [2012]) *Ciudades rebeldes. Del derecho a la ciudad a la revolución urbana*, Madrid: Akal.
- KELLY, A.B. (2011) "Conservation Practice as Primitive Accumulation", *The Journal of Peasant Studies* 38 (4), pp. 683-701.
- LEFEBVRE, H. (1978a/ 1969/ [1968]) *El derecho a la ciudad*, Barcelona: Ediciones Península.
- LEFEBVRE, H. (1973) *La survie du capital. La reproduction des rapports de production*, París: Anthropos.
- LEFEBVRE, H. (2013 [1974]) *La producción del espacio*, Madrid: Capitán Swing.
- LEFEBVRE, H. (1976) *De l'État. Tome II. De Hegel à Mao par Stalín (La théorie «marxiste» de l'État)*, Paris: Union Général d'Éditions.

- LEFEBVRE, H. (1978b) *De l'État. Tome IV. Les contradictions de l'État moderne. La dialectique et/de l'État*, Paris: Union Général d'Éditions.
- LEFEBVRE, H. (1983 [1980]) *La presencia y la ausencia. Contribución a la teoría de las representaciones*, Mèxic D.F.: Fondo de Cultura Económica.
- LINEBAUGH, P. (2013 [2008]) *El manifiesto de la Carta Magna. Comunes y libertades para el pueblo*, Madrid: Traficantes de Sueños.
- LUTKEHAUSE, N.C. i D. O'ROURKE (1989) "Excuse Me, Everything Is Not All Right": On Ethnography, Film, and Representation: An interview with filmmaker Dennis O'Rourke", *Cultural Anthropology* 4 (4), pp. 422-437.
- LUXEMBURG, R. (2003 [1951/1913]) *The Accumulation of Capital*, Londres: Routledge.
- MACCANNELL, D. (2003 [1976 /1999]) *El turista: Una nueva teoría de la clase ociosa*, Santa Cruz de Tenerife: Melusina.
- MACIP RICARDO, F. i C. ZAMORA VALENCIA (2012) "If We Work in Conservation, Money Will Flow Our Way": Hegemony and Duplicity on the Coast of Oaxaca", *Dialectical Anthropology* 36 (1/2), pp. 71-87.
- MAJORCA DAILY BULLETIN (2014) "Palma Wants to Become a UNESCO World Heritage Site", *Majorca Daily Bulletin*, 19 de desembre, <http://majorcadailybulletin.com/4533.html>, accedit 22 de gener, 2015.
- MARX, K. (1976 [1894]) *El Capital. Libro tercero. El proceso global de la producción capitalista (Volumen 6)*, Madrid: Siglo Veintiuno de España editores S.A.
- MARX, K. (1975a-1975b-1975c [1867]) *El Capital. Libro primero. El proceso de producción de capital (Volums 1, 2 i 3)*, Madrid: Siglo Veintiuno de España editores S.A.
- MARX, K. (1971/ 2001[1867]) *El Capital. Libro primero. Capítulo VI (inédito). Resultados del proceso inmediato de producción*, Madrid: Siglo Veintiuno de España editores S.A.
- MCGUCKIN, E. (2005) "Travelling Paradigms: Marxism, Postructuralism and the Uses of Theory". *Anthropologica* 47 (1), pp. 67-79.
- MESKELL, L. (2013) "UNESCO's World Heritage Conventions at 40: Challenging the Economic and Political Order of International Heritage Conservation", *Current Anthropology* 54 (4), pp. 483-494.
- MORELL, M. (2010) "Patrimonio de la clase obrera sin la clase obrera. Etnografía de la gentrificación en Ciutat (Mallorca)", in C. del Màrmol et al. (Eds.) *Los lindes del patrimonio. Consumo y valores del pasado*, Barcelona: Icaria, pp. 105-125.
- MORELL, M. (2013) "De l'espai no te'n refies mai: Treball urbà i formació/lluita de classe", *Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia* 18 (2), pp. 53-67.

- MORELL, M. (2015a) "Tourism Values and the Becoming Ordinary of Heritage", in C. del Mármol et al. (Eds.) *The Making of Heritage. Seductions and Disenchantments*, Nova York: Routledge, pp. 158-183.
- MORELL, M. (2015b) *La flor y muerte de un barrio. An Ethnography on comprehensive Gentrification and Class Struggle i Urban Majorca* (tesi doctoral), Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MURRAY, I. (2012) *Geografies del capitalisme balear: Poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística* (tesi doctoral), Palma: Universitat de les Illes Balears.
- NEGRI, A. (2005 [1997/1971]) "Crisis of the Planner-State: Communism and Revolutionary Organization", in A. Negri *Books for Burning. Between Civil War and Democracy in 1970s Italy*, Londres: Verso, pp. 1-50.
- NEVELING, P. i C. WERGIN (2009) "Projects of Scale-Making: New Perspectives for the Anthropology of Tourism", *Etnogràfica* 13 (2), pp. 315-342.
- NONINI, D.M. (2006) "Introduction: The Global Idea of 'the Commons'", *Social Analysis* 50 (3), pp. 164-177.
- OLIVER, A. (1997) "La rehabilitació de Ciutat, el gran rept", *Ona* 51, pp. 24-29.
- O'ROURKE, D. (1988) *Cannibal Tours* (film documental), Port Moresby: Institute of Papua New Guinea Studies.
- PARLAMENT DE LES ILLES BALEARS (2011) "Debat d'investidura del candidat a president de les Illes Balears", *Diari de Sessions del Ple del Parlament de les Illes Balears* 2 (1), 14 i 15 de Juny, 2011, pp. 18-22.
- PICARD, D. (2011) *Tourism, Magic and Modernity. Cultivating the Human Garden*, Nova York: Berghahn Books.
- RIERA I FRAU, M. (1994) "Planeamiento urbanístico, promoción inmobiliaria y arqueología involuntaria", *Arqueología y Territorio Medieval* 1, pp. 93-99.
- RULLAN SALAMANCA, O. (2002) *La construcción territorial de Mallorca*, Palma: Editorial Moll.
- SALAZAR, N.B. (2010) *Envisioning Eden: Mobilizing Imaginaries in Tourism and Beyond*, Oxford: Berghahn Books.
- SANSÓ ROSSELLÓ, A. (dir) (2011) *Les Illes Balears en xifres '10*, Palma: IBESTAT.
- SELWYN, T. (1998) "Introduction", in T. Selwyn (ed.) *The Tourist Image. Myths and Myth Making in Tourism*, Chichester: John Wiley & Sons Ltd., pp. 1-32.
- SHAW, G. i A.M. WILLIAMS (2004) *Tourism and Tourism Spaces*, Londres: Sage.
- SHEPHERD, R. (2002) "Commodification, Culture and Tourism", *Tourist Studies* 2 (2), pp. 183-201.

- SMITH, N. (1990 [1984]) *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.
- SMITH, N. (2007) "Nature as Accumulation Strategy", *Socialist Register* 43, pp. 19-41.
- SMITH, V.L. (ed.) (1992 [1977 /1989]) *Anfitriones e invitados. Antropología del turismo*, Madrid: Ediciones Endymion.
- TRONTI, M. (2001 [1962] [1966]) "La fábrica y la sociedad", in M. Tronti *Obreros y capital*, Madrid: Akal, pp. 43-63.
- TURNER, V.W. i E.M. BRUNER (Eds.) (1986) *The Anthropology of Experience*, Urbana: University of Illinois Press.
- UNWTO (2011) *Annual Report 2010*, Madrid: UNWTO.
- WILMS, A. (2015) "Dormir como los nobles de Palma", *Diario de Palma (Diario de Mallorca)*, 25 de gener, 2015, pp. 14-15.
- WOLF, E.R. (1987 [1982]) *Europa y la gente sin historia*, Mèxic D.F.: Fondo de Cultura Económica.